Spinoza

JONATHAN I. ISRAEL

SPINOZA

LEVEN, WERK EN INVLOED

Vertaald door Rob Hartmans

Uitgeverij Van Wijnen – Amersfoort

Copyright © 2026 door Uitgeverij Van Wijnen, Amersfoort

Vertaling: Rob Hartmans
Vormgeving: Studio Mol

Afbeelding omslag: vermoedelijk een portret van Spinoza, ca. 1666, door de Amsterdamse schilder Barend Graat (1628-1709).

ISBN 978 90 519 4651 2
NUR 685

Oorspronkelijke editie verschenen bij Oxford University Press in 2023 onder de titel *Spinoza: Life & Legacy*.

Copyright © Jonathan I. Israel 2023

Spinoza was originally published in English in 2023. This translation is published by arrangement with Oxford University Press. Uitgeverij Van Wijnen is solely responsible for this translation from the original work and Oxford University Press shall have no liability for any errors, omissions or inaccuracies or ambiguities in such translation or for any losses caused by reliance thereon.

Spinoza verscheen oorspronkelijk in het Engels in 2023. Deze vertaling wordt uitgegeven in overleg met Oxford University Press. Uitgeverij Van Wijnen is als enige verantwoordelijk voor deze vertaling van het oorspronkelijke werk en Oxford University Press aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele fouten, weglatingen, onnauwkeurigheden of dubbelzinnigheden in deze vertaling, noch voor eventuele schade die voortvloeit uit het vertrouwen op deze vertaling.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. No part of this book may be reproduced in any form whatsoever or in any language without previous written permission by the publisher.

Voorwoord

Een boek over het leven en de nalatenschap van Spinoza kan niet erg waardevol zijn wanneer het niet is gebaseerd op een diepgaande analyse van zijn werken en correspondentie. Maar dit vereist onvermijdelijk ook dat men zich verdiept in de debatten en polemieken van zijn tijd, de figuren en teksten die hij prees en (vaker) bekritiseerde, evenals de vrienden en gesprekspartners met wie hij zijn leven lang discussieerde. Evenmin is er een allesomvattende biografie van Spinoza denkbaar zonder een analyse van de diepgewortelde religieuze en politieke spanningen en conflicten in de Nederlandse Gouden Eeuw, of de belangrijke kwesties die werden bediscussieerd door de filosofen, wetenschappers, religieuze leiders en staatslieden uit die tijd. Dit alles betekent dat een grote hoeveelheid voorbereidend onderzoek en bronnenpublicaties aanwezig moet zijn voordat het mogelijk is om een uitgebreide, op documenten gebaseerde biografie te schrijven, die iets toevoegt aan het beeld van Spinoza dat eerder (in het bijzonder door Steven Nadler) geschetst is. Het is daarom goed om te benadrukken hoe sterk de belangstelling voor Spinoza is opgeleefd, en hoeveel onderzoek er is verricht naar alle aspecten van zijn leven, nadat Nadlers biografie in 1999 was verschenen. Dit maakt het mogelijk om een gedetailleerder beeld te schetsen van Spinoza's bijdrage aan de geschiedenis van de filosofie, de Verlichting en zijn tijd.

In een recensie van Nadlers *Spinoza: A Life*, dat hij samen besprak met een andere, in hetzelfde jaar verschenen maar minder belangrijke biografie (*Within Reason* van Margaret Gullan-Whur), merkte Frederick Beiser op: 'Gezien Spinoza's blijvende relevantie en diepgaande invloed, is het verrassend dat er zo weinig biografieën over hem zijn geschreven.'[1] Dit is inderdaad 'verrassend' en valt niet gemakkelijk te verklaren. Eén factor was echter dat tot voor kort veel van de beschikbare documentatie relatief ontoegankelijk of, wanneer het om gedrukt materiaal ging, moeilijk te vinden was. In 2018 bracht Cambridge University Press een herziene editie uit van Nadlers meesterlijke biografie, waarin veel, maar niet alle, recente ontdekkingen over Spinoza's leven zijn verwerkt. Nadlers biografie en de mijne presenteren in sommige opzichten een ander beeld, en terwijl ik heb geprobeerd meer aandacht te schenken aan de historische en culturele context van Spinoza's leven en de invloed die hij al vroeg uitoefende, blijf ik me ervan bewust dat ik veel verschuldigd ben aan Steve en de formidabele en blijvende waarde van zijn werk, en realiseer ik me dat ik voortdurend met hem in debat blijf.

Zoals Nadler vermeldt in zijn voorwoord bij de tweede editie van zijn biografie, biedt de voltooiing van Edwin Curleys monumentale, tweedelige Engelse editie van

Spinoza's geschriften, waarvan het tweede deel in 2016 verscheen, niet alleen een nieuwe schat aan waardevolle aantekeningen en commentaar, maar stelt het de lezer ook in staat om te verwijzen naar een complete, consistente en grotendeels betrouwbare Engelse vertaling van Spinoza's teksten en brieven. Curleys editie van Spinoza's *Collected Works* (twee delen, Princeton 1985 en 2016) wordt in dit werk vaak aangehaald. Toch is het vaak lastig te bepalen wat de beste vertaling is voor het oorspronkelijke Latijn of Nederlands van Spinoza en valt hierover te twisten. Zodoende heb ik er vaak voor gekozen om zinnen en uitdrukkingen van Spinoza iets anders te vertalen dan Curley. De lezer zij hierop gewezen. In plaats van Curley of een andere vertaler te citeren, heb ik ervoor gekozen om te verwijzen naar het oorspronkelijke Latijn en verschillende weergaven te vergelijken, waarbij ik regelmatig tot een andere formulering kom dan in de geciteerde bron. Waar ik er de voorkeur aan gaf af te wijken van Curleys vertaling uit het Latijn, verwijs ik vaak naar de Nederlandse tekst van Fokke Akkerman of de recente, uitstekende vertaling van Maxime Rovere.

Waar het verschil heel wezenlijk lijkt, heb ik dit aangegeven door direct te verwijzen naar Carl Gebhardts klassieke vierdelige Latijnse editie van Spinoza's *Opera* (Heidelberg, 1925) of naar de uiterst nauwgezette tweetalige Latijns-Franse PUF-edities van de teksten. Hierbij gaat het om de *Traité Théologico-Politique* (1999), die bezorgd werd door Fokke Akkerman, Jacqueline Lagrée en Pierre-François Moreau; de *Traité Politique* (2005), bezorgd door Omero Proietti en Charles Ramond; de *Premiers Écrits* (2009), door Filippo Mignini, Michelle Beyssade en Joël Ganault; en de *Éthique* (2020) door Akkerman, Moreau en Piet Steenbakkers. Aangezien veel van Spinoza's correspondentie in het Nederlands was, evenals de vroegste bewaard gebleven versie van Spinoza's *Korte Verhandeling over God, de mens en zijn welstand*, zijn enkele van mijn vertalingen van Spinoza's opmerkingen en uitdrukkingen gebaseerd op de moderne Nederlandse edities van Spinoza's brieven door Akkerman, H.G. Hubbeling en A.G. Westerbrink (1992), evenals de vroege geschriften door Akkerman, Hubbeling, Mignini, M.J. Petry en N. en G. van Suchtelen (1982).*

Steven Nadler zelf heeft het onderzoek, dat in 1999 resulteerde in zijn biografie, met grote nauwgezetheid voortgezet en hierover gepubliceerd, ook na het verschijnen van de herziene editie in 2018. Voor de gelegenheden die ik heb gehad om sindsdien (en ook daarvoor) informatie en ideeën met hem uit te wisselen ben ik zeer dankbaar. Ondertussen is veel van het belangrijkste en meest waardevolle onderzoek sinds de jaren 1990 in Nederlandse archieven en bibliotheken uitgevoerd door Jeroen van de Ven, Piet Steenbakkers, Frank Mertens, Henri Krop, Wiep van Bunge, Eric Jorink en Albert Gootjes. Ik ben bijzonder dankbaar voor de mogelijkheid om frequent te corresponderen en informatie uit te wisselen met Van de Ven, wiens inspanningen om nieuw

* Noot van de vertaler: citaten van Spinoza zijn niet vertaald vanuit het Engels, maar hiervoor is gebruik gemaakt van bestaande Nederlandse vertalingen, die ook zijn opgenomen in de bibliografie. Waar mogelijk is dit ook gebeurd bij andere bronnen. Bij citaten uit zeventiende-eeuwse Nederlandse teksten is zoveel mogelijk gebruikgemaakt van de originele tekst, die dan wel is 'hertaald' naar hedendaags Nederlands. Bij verwijzingen naar andere boeken van Jonathan Israel, wordt voor zover mogelijk niet alleen de Engelse editie vermeld, maar tevens de Nederlandstalige uitgave.

materiaal te vinden en bereidheid om zijn ontdekkingen met anderen te bespreken, onuitputtelijk zijn gebleken, en die mij enorm geholpen hebben, waarvoor ik hem altijd zeer dankbaar zal blijven. Van de Vens indrukwekkende bibliografische geschiedenis van Spinoza's geschriften, hun clandestiene publicatie, distributie, varianten en vertalingen, is nu reeds een mijlpaal in de Spinoza-studies, en zijn nog te verschijnen, zeer gedetailleerde chronologische studie van Spinoza's leven en kring, met een uitgebreide bespreking van de primaire bronnen, zal dat ongetwijfeld ook worden. Ook ben ik de veel te vroeg overleden Michiel Wielema (1959-2018) dankbaar, een andere onvermoeibare archiefonderzoeker die waardevolle ontdekkingen heeft gedaan. Zonder de inspanningen en onschatbare onderzoeksbijdragen van deze geleerden zou het niet mogelijk zijn geweest om iets te bieden dat ook maar enigszins lijkt op de opzet van dit boek en de uitgebreide documentatiebasis die eraan ten grondslag ligt.

Op een meer persoonlijk niveau ben ik mijn grootste dank verschuldigd aan mijn vrouw, Annette Munt, die veel tijd heeft besteed aan het helpen bewerken en verfijnen van de tekst van deze biografie, en aan de twee geleerden, Richard Popkin (1923-2005) en Wim Klever, die in de periode dat ik met het onderzoek naar Spinoza begon, vanaf de late jaren 1980 en in de jaren 1990, als het over Spinoza en het spinozisme ging, mijn belangrijkste gesprekspartners waren. Daarnaast heeft Pina Totaro, door haar jarenlange onderzoek in de archieven en bibliotheken van Italië, haar publicaties en geleerde suggesties en opmerkingen, eraan bijgedragen dat enkele aspecten van wat volgt aanzienlijk sterker zijn geworden, niet in de laatste plaats waar het gaat om wat men de 'Italiaanse dimensie' zou kunnen noemen. Zeer dankbaar ben ik ook voor de waardevolle informatie en opmerkingen van Sonja Lavaert, Mogens Laerke, Victor Tiribás, Winfried Schröder, Odette Vlessing en Eric Jorink. Tot slot moet ik aan al deze namen ook die van Edwin Curley, Dan Garber, Maxime Rovere, Yosef Kaplan, Antony McKenna en Yitzhak Melamed toevoegen. Ik heb door de jaren heen enorm genoten van de levendige debatten over Spinoza en de wereld van de clandestiene filosofie van de late zeventiende eeuw die ik met hen mocht voeren en denk daar met grote dankbaarheid aan terug.

Wat betreft de groeiende documentatiebasis is het, naast wat daar eerder over is gezegd, belangrijk om te wijzen op de sterk uitgebreide tweedelige editie met historische documenten over het leven, de activiteiten en de vrienden van Spinoza, die in 2006 in Duitsland werd gepubliceerd onder de titel *Die Lebensgeschichte Spinozas,* en die is geredigeerd door de eminente Spinoza-geleerde Manfred Walther uit Hannover. Deze onmisbare materiaalverzameling is een mijlpaal. Het is een herziene en sterk uitgebreide heruitgave van het werk van Jakob Freudenthal uit 1899, wiens bijdrage aan het Spinoza-onderzoek zal worden uitgelegd in de conclusie van dit boek. Aangezien alle eerdere verslagen van Spinoza's leven waren gebaseerd op beperkte, onbevredigende en vaak slecht geredigeerde bronnen, betekende Freudenthals werk een enorme vooruitgang. Door het opzetten en uitvoeren van wat Richard Popkin een 'fundamentele negentiende-eeuwse studie' noemt, heeft Freudenthal iets unieks bereikt waarvan de vruchten van blijvende waarde zijn gebleken.

Tot slot rest mij nog om alle mogelijke dank te betuigen aan het Institute for Advanced Study in Princeton, een immer stimulerende gemeenschap en het toneel van

menige Spinoza-discussie, waartoe ik nu reeds een kwart eeuw het voorrecht heb te behoren. Ik ben vooral dankbaar aan Alexis May voor haar altijd betrouwbare ondersteuning, met name bij het verzorgen van de illustraties, en aan Marcia Tucker en de bibliothecarissen van het Instituut, die hebben geholpen bij het organiseren van de speciale Spinoza-collectie van onze bibliotheek, en die onze instituutsbibliotheek tot zo'n bijzonder stimulerende plek maken waar je onderzoek kunt doen, je werk kunt overdenken en je ideeën en opvattingen opnieuw kunt overwegen.

Dit zijn de personen en bronnen die het ruwe materiaal en de documentatiebasis hebben verrijkt en het grondplan van deze biografie hebben helpen vormgeven. Een biografie waaraan ik langzaam ben gaan werken na de intensieve discussies die ik in 1995 in Los Angeles heb gevoerd met Dick Popkin. Met hem heb ik voor het eerst de haalbaarheid besproken van de onderneming, die uiteindelijk heeft geresulteerd in dit boek. Het heeft bijna drie decennia geduurd om het plan te verwezenlijken, en allen die hierboven zijn genoemd, hebben op zeer verschillende wijze hun stempel gedrukt op het uiteindelijke resultaat.

Inhoudsopgave

Voorwoord 5

DEEL I DE ACHTERGROND 15

1. Inleiding 17

2. Ongekende bestrijding 34
2.1 Filosofie aan een zijden draadje 34
2.2 Het verbieden van Spinoza's boeken en ideeën 37
2.3 Spinoza en Europa's intellectuele crisis aan het eind van de zeventiende eeuw 44

DEEL II DE JONGE SPINOZA 59

3. Een jeugdige rebel 61
3.1 Voorzichtig en vermetel 61
3.2 Ketterse opvattingen 75
3.3 Verbanning uit de synagoge 81

4. Een geheime erfenis uit Portugal 88
4.1 Cryptojudaïsme en religieuze subversie 88
4.2 Vidigueira 91
4.3 Spinoza's familie van moederskant 97
4.4 Het zegevierende absolutisme 100
4.5 Ballingen uit Portugal 104
4.6 Revolutionaire ondermijning door middel van de filosofie 107

5. Kinderjaren en familietraditie 118
5.1 Van briet mila tot bar mitswa (1632-1645) 118
5.2 Spinoza's voorouders, de dynamica van leiderschap in de gemeenschap 124
5.3 De Sefardische begraafplaats bij Ouderkerk 132
5.4 De Spinoza's van Amsterdam en Rotterdam 136

6. Schooltijd 149
6.1 Ets Haim 149
6.2 Uriel da Costa 158
6.3 Wereldgebeurtenissen gezien vanuit de school 161
6.4 Laatste jaren op school 169
6.5 Spanningen in de familie 178

7. Eer en rijkdom 185
7.1 Zoon van een koopman 185
7.2 De Eerste Engels-Nederlandse Oorlog (1652-1654) 191
7.3 Spinoza wordt hoofd van de familie 197
7.4 Ondergang van het familiekapitaal 206
7.5 Verwerping van de erfenis 213

8. De kunst van het onderwijzen: Van den Enden, Latijn en het theater (1655-1661) 220
8.1 Volgeling van een schoolmeester 220
8.2 Het einde van een kerkelijke loopbaan 226
8.3 Spinoza omarmt het cartesianisme 233
8.4 Leren van de Romeinse toneelschrijvers Terentius en Seneca 240
8.5 Een nieuwe pedagogie 244

9. Collegianten, millenniaristen en quakers: De tweede helft van de jaren 1650 248

10. 'Afschuwelijke ketterijen': Voorbij de Bijbel en de religieuze studie 273
10.1 Eerste geschriften 273
10.2 De affaire-La Peyrère 277
10.3 Dr. Juan (Daniel) de Prado (1612-1670) 285
10.4 Aangegeven bij de Inquisitie 291
10.5 Eeuwige dingen en hun onveranderlijke wetten 300

DEEL III HERVORMER EN ONDERMIJNER VAN DESCARTES 305

11. Het vormen van een studiegroep 307
11.1 De geboorte van een filosofisch systeem (1659-1661) 307
11.2 Vertalingen, de sleutel tot het effectief maken van filosofie 317
11.3 Het dichten van de kloof tussen collegianten en vrijdenkers 320
11.4 Een verafschuwde kliek 322

12. De jaren in Rijnsburg (1661-1663) 330
12.1 Verhuizen naar Rijnsburg 330
12.2 Kennismaking met Oldenburg 339
12.3 Steno en anatomisch onderzoek 345

12.4 Debatteren over het cartesianisme met Leidse cartesianen 356

13. Spinoza en de Wetenschappelijke Revolutie 360
13.1 Bacon en Boyle uitgedaagd 360
13.2 Spinoza en de experimentele wetenschap 366
13.3 Wiskunde en de wetenschappelijke waarheid 377

14. De beginselen van Descartes 'herzien' 382

15. Het schrijven van de *Ethica* 409

16. Voorburg (1663-1664) 425
16.1 Het decor 425
16.2 Spinoza en Huygens 430
16.3 Een lokaal conflict 436
16.4 *De jure ecclesiasticorum* 445

17. Spinoza en de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog (1664-1667) 452
17.1 Rivaliteit met Engeland 452
17.2 De pest en het uitbreken van de oorlog 459

18. Invasie, crisis en kometen (1665-1666) 471
18.1 De grootste vloek van de mensheid 471
18.2 Zijn kometen onheilspellende voortekenen? 478
18.3 De bewegingswetten van Descartes 491

19. Spinoza, Meyer en de *Philosophia*-controverse van 1666 497
19.1 Bittere strijd 497
19.2 De revolte van Johannes en Adriaan Koerbagh 504
19.3 De *Philosophia* en de gereformeerde kerk 508
19.4 Het Utrechtse Collegie der Sçavanten 511

20. Op een haar na verslagen (1666-1667) 522
20.1 De haperende dialoog met de Royal Society 522
20.2 De gekte rond Sabbatai Zevi (1665-1667) 526
20.3 Wetenschap en wonderen 535
20.4 De macht van koningen 541

DEEL IV DONKERE WOLKEN 553

21. De tragedie van de gebroeders Koerbagh (1668-1669) 555

22. Nil Volentibus Arduum: Spinoza en de kunsten 577

23. Het avondrood van de 'ware vrijheid' 598
23.1 De laatste jaren in Voorburg 598
23.2 Verhuizing naar Den Haag 601
23.3 Ideologisch conflict 613
23.4 Democratisch republicanisme 621

24. Revolutionaire bijbelkritiek 632
24.1 De Nederlandse context 632
24.2 Ezra de Schriftgeleerde 638
24.3 De masoretische periode 649
24.4 Overeenkomsten en verschillen tussen Spinoza en Meyer 654

25. Spinoza contra Hobbes 666
25.1 Hobbes, Spinoza en de evangeliën 666
25.2 Hobbes en Spinoza over 'vrijheid' 672
25.3 Geluk en het 'hoogste goed' 680
25.4 Van het 'hoogste goed' naar de 'algemene wil' 686

26. Spinoza voltooit zijn filosofisch systeem 692
26.1 De emancipatie van het individu 692
26.2 Volkssoevereiniteit en de 'algemene wil' 703

27. Publicatie van het *Theologisch-politiek traktaat* 713
27.1 Eerste pogingen om de *TTP* te verbieden 713
27.2 Een tekst die niet werd aangevochten 726
27.3 Spinoza's clandestiene ondermijning van de religie 731
27.4 Steno reageert 739

28. Meer en fellere reacties (vroege jaren 1670) 744
28.1 Hoe weerlegt men de *TTP*? 744
28.2 De *TTP* en de ophef onder de collegianten 753
28.3 Confrontatie met Van Velthuysen 762
28.4 Remonstranten tegen de *TTP* *768*

29. Spinoza's libertijnse 'Franse kring' 773
29.1 *Libertinage* in de jaren 1660 773
29.2 Vertrouwelijke mededelingen van Spinoza: de eerste fase 779
29.3 Spinoza's reformisme: de latere fasen 783

DEEL V LAATSTE JAREN 793

30. Het Rampjaar 1672 795
30.1 Crisis en ineenstorting 795
30.2 De Republiek redden 808

30.3 De affaire-Fullana 819
30.4 De monarchie afgekraakt 824

31. Ontkenning van het bovennatuurlijke 829

32. Wel of niet deelnemen aan de hofcultuur (1672-1673) 843
32.1 Nadenken over emigratie 843
32.2 Het aanbod van een leerstoel in Heidelberg 849
32.3 Het hof van Hannover 854

33. Sluipende verbreiding 863
33.1 De clandestiene edities van de *TTP* 863
33.2 Spinoza's 'invasie' van Engeland 871
33.3 De verboden Nederlandse vertaling van de *TTP* 880

34. Een mysterieuze reis naar Utrecht (juli-augustus 1673) 888
34.1 Het Utrechtse Collegie der Sçavanten 888
34.2 Het 'spinozisme' in 1673 905
34.3 Door de Franse frontlinie 910
34.4 Chaotische nasleep 919

35. Uitbreiding van de spinozistische 'sekte' 924
35.1 'Walgelijke, godverlaten atheïsten' 924
35.2 'Spinozisme': een allesbehalve vage categorie 934
35.3 Een sekte geteeld in academia 938
35.4 Een volgeling die gered werd: Petrus van Balen 945
35.5 Uitbreiding van de sekte in de jaren 1680 en 1690 952

36. Opnieuw in Amsterdam (1673-1675) 956
36.1 De orangistisch-calvinistische reactie wordt heviger 956
36.2 Zomerweken in Amsterdam 964
36.3 Een mislukte poging om de *Ethica* uit te geven 973
36.4 Welke waarheid is er in het christendom? 979

37. Spinoza en het Hebreeuws in de laatste jaren van zijn leven 989
37.1 Studie van de Hebreeuwse grammatica 989
37.2 Reconstructie van het bijbelse Hebreeuws 994
37.3 Het Oude en Nieuwe Testament: Joden en christenen 1000

38. Ontmoeting met Leibniz (1676) 1006
38.1 Leibniz en Spinoza 1006
38.2 Gesprekken over Spinoza in Parijs 1010
38.3 Leibniz bezoekt de Republiek 1020
38.4 Leibniz' tweeledige benadering van het spinozisme 1024

39. Terugvechten 1031
39.1 Ontvangst in Engeland 1031
39.2 Spinoza's 'invasie' in Frankrijk (1676-1680) 1042

40. Laatste dagen, overlijden en begrafenis (1677) 1053
40.1 Teruggetrokken maar omstreden laatste dagen 1053
40.2 Begrafenis in de Nieuwe Kerk 1064

41. Tumultueus naspel 1072
41.1 De strijd om de *Ethica* (1677) 1072
41.2 Spinoza's kring na 1677 1089
41.3 Spinoza en de Glorious Revolution 1093
41.4 De opkomst van de 'Nederlandse' Spinoza 1099

42. Tot besluit 1109

Noten 1126
Bibliografie 1217
Personenregister 1268